



ઉપનિષદ કાળની મહિલા તત્ત્વજ્ઞાની મૈત્રેયી

Dr. Trupti Thakar

Assistant Professor, S. S. Patel College of Education,

Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Gandhinagar-382024

આ પેપર એ "ઉપનિષદ કાળમાં સ્ત્રીઓનું ફિલસૂફીય યોગદાન" ના સંદર્ભમાં ઉપનિષદકાળની એક મહિલા, મૈત્રેયીના ફિલસૂફીય યોગદાનની ચર્ચા કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદોમાં, બે અસાધારણ વ્યક્તિત્વ ધરાવતી સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેમણે મહાન ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય સાથે ઉચ્ચ ફિલસૂફીય ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો: એક તેમની પત્ની મૈત્રેયી અને બીજી તેમની વાદવિવાદક ગાર્ગી, ઋષિ વચકનુની પુત્રી. આ પેપરમાં આપણે બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં ઉલ્લેખિત મૈત્રેયી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું. અહીં ઉપનિષદોમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન, મૈત્રેયીનો પરિચય અને તેની ફિલસૂફીય શોધ તેમજ યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી વચ્ચેની વાતચીતની ચર્ચા કરવામાં આવશે. બૃહદારણ્યકોપનિષદ એ અગિયાર અસ્તિત્વ ધરાવતા ઉપનિષદોમાં સૌથી મોટું છે અને તે શ્વેત યજુર્વેદના શતપથ બ્રાહ્મણનો ભાગ છે. તેને બૃહદારણ્યકોપનિષદ કહેવામાં આવે છે કારણ કે તે "બૃહદ" (મોટું) છે અને આરણ્યક વિભાગ સાથે સંબંધિત છે.

ઉપનિષદોમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન

ઉપનિષદો અનુસાર, સ્ત્રીની રચના પુરુષને પૂર્ણ કરવા માટે કરવામાં આવી હતી. શરૂઆતમાં આત્મન એકલો હતો, તેને ભય હતો અને આનંદ ન હતો. તેણે બીજાની ઈચ્છા કરી. તેણે પોતાના આત્મને બે ભાગમાં વિભાજિત કર્યો, જેમાંથી પુરુષ અને સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ થઈ. ઉપનિષદોમાં ફિલસૂફીય વિચારોના સ્ત્રીલિંગી પાસાંનો ઉલ્લેખ છે; વાક સ્ત્રી છે અને પ્રાણ પુરુષ, તેમના સંયોગથી "ઓમ" અક્ષરનો જન્મ થાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સ્ત્રીનું દર્શન શુભ શુકન તરીકે ગણાય છે:



સ્ત્રીને અનિરુદ્ધનીય બાળક નહોતી ગણવામાં આવતી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ લાંબા આયુષ્ય અને વિદ્વાન પુત્રી મેળવવા માટે એક વિધિનું વર્ણન કરે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય અને ગાર્ગી વચ્ચેનો વાદવિવાદ દર્શાવે છે કે સ્ત્રીઓને સન્માન અને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવતી હતી, જેઓ વિદ્વાનોની સભામાં ફિલસૂફીય ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકતી હતી. જ્ઞાને તેમને આવા મુદ્દાઓમાં પોતાનું સ્થાન જાળવવાની શક્તિ આપી હતી.

ઉપનિષદોમાં ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ છે: કાત્યાયની, જે સાંસારિક સ્ત્રીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને બૃહદારણ્યકમાં એકવાર ઉલ્લેખાય છે; મૈત્રેયી, આધ્યાત્મિક સ્ત્રી, જે યાજ્ઞવલ્ક્યની યોગ્ય પત્ની હતી; અને ગાર્ગી, ઉપનિષદની નારીવાદી, જે બૌદ્ધિક યુદ્ધમાં સજ્જ હતી અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સાથે વાદવિવાદ કરવાની હિંમત રાખતી હતી.

મૈત્રેયી

મૈત્રેયી, મહાન ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યની પત્ની હતી અને બ્રહ્મવાદિની (બ્રહ્મનું જ્ઞાન ધરાવનાર) હતી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી વચ્ચેની પ્રખ્યાત વાતચીતનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને સન્યાસ લેવા ઇચ્છતા હતા અને તેમની બે પત્નીઓ, કાત્યાયની અને મૈત્રેયી વચ્ચે તેમની સંપત્તિનું વિભાજન કરવા માગતા હતા. યાજ્ઞવલ્ક્યનું મૈત્રેયીને આપેલું શિક્ષણ આત્મન પર કેન્દ્રિત છે, જે માનવ જીવનનું સર્વોચ્ચ લક્ષ્ય છે અને તેના જ્ઞાનથી બધું જ જાણી શકાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્યએ મૈત્રેયીને બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપ્યું, જે અમરત્વનું સાધન છે અને ઉપનિષદોનું સર્વોચ્ચ શિક્ષણ રહે છે.



મૈત્રેયીની ફિલસૂફીય શોધ

મૈત્રેયીનો મુખ્ય પ્રશ્ન અમરત્વનો સાચો માર્ગ જાણવાનો હતો. તેણે યાજ્ઞવલ્ક્યને પૂછ્યું, "શું સૌથી મોટી સંપત્તિ પણ મને અમર બનાવી શકે?" મૈત્રેયીએ કહ્યું, "જે મને અમર ન બનાવે, તેનાથી મારે શું કરવું?" તેણે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવાનો આગ્રહ કર્યો.

યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી વચ્ચેની વાતચીતનો સંદર્ભ

ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીની જિજ્ઞાસાથી પ્રસન્ન થયા અને તેમણે નમ્રતાથી શિક્ષણ આપ્યું. આ વાતચીત ઉપનિષદની દ્વાન્વિક્ક ચર્યાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. યાજ્ઞવલ્ક્યએ જાહેર કર્યું કે તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને એકાંતમાં પરમ સત્યના માર્ગે જવા માગે છે. મૈત્રેયી સામાન્ય સ્ત્રી નહોતી; તેણે આ નિર્ણયનું મૂલ્ય સમજવા માગ્યું. જ્યારે તેણે જાણ્યું કે આ નિર્ણય અમરત્વ અને સત્યની શોધ માટે છે, તેણે પણ એકમાત્ર સત્યની શોધની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી.

1. અમરત્વની શોધ (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ II, 5, શ્લોક 1-4)

યાજ્ઞવલ્ક્ય ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને સન્યાસ આશ્રમમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. ઘણા વિદ્વાનો તેમની બીજી પત્ની કાત્યાયનીને ઓછી ગણે છે, એવું કહીને કે તેની પાસે સામાન્ય સ્ત્રીઓનું જ્ઞાન હતું. પરંતુ ઉપનિષદ અલગ સંદેશ આપે છે: ઐતિહાસિક રીતે, પુરુષો સન્યાસી કે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં મુક્તપણે ભટકતા હતા, જ્યારે સ્ત્રીઓ ઘરની જવાબદારીઓ, બાળકોનું પાલન અને સંભાળ રાખતી હતી. આજે આવા વિચારો (સ્ત્રીઓ સાંસારિક મોહને કારણે નીચી છે) આપણા સમાજના અડધા ભાગ માટે શરમજનક છે. મૈત્રેયી આત્મસાક્ષાત્કાર માટે ધ્યાનશીલ હતી, જ્યારે કાત્યાયનીએ સામાજિક જવાબદારીઓ નિભાવી, જેમાં તેનું અને સમાજનું કલ્યાણ સમાવિષ્ટ હતું. આથી કાત્યાયનીને મૈત્રેયીથી નીચી ન ગણવી જોઈએ.



મૈત્રેયીએ તેના વાક્યાતુર્યયુક્ત પ્રશ્નથી—"શું સંપત્તિ મને અમર બનાવશે?"—એ સૂચવ્યું કે આ દુનિયામાં કે પરલોકમાં કશાની ઈચ્છા ન રાખવી. સંપત્તિના ઉપયોગ વિશે પૂછીને, મૈત્રેયીએ પોતાના નિષ્કર્ષને પુષ્ટિ આપી કે સંપત્તિ આત્મસાક્ષાત્કારનો વિકલ્પ નથી. આ પ્રશ્ન તેની ત્યાગની ઈચ્છા અને મુક્તિની તીવ્ર આકાંક્ષા દર્શાવે છે. આ ભાગ બતાવે છે કે ઉપનિષદ કાળમાં સ્ત્રીઓને તેમના વિચારો વ્યક્ત કરવાનો અને આધ્યાત્મિક જીવન માટે પોતાનો માર્ગ પસંદ કરવાનો અધિકાર હતો. તેના પ્રશ્ન દર્શાવે છે કે તેની પાસે સાંસારિક સુખોથી આગળ જીવનનું પૂર્વ જ્ઞાન હતું. આ પ્રશ્ન દ્વારા તેણે સમગ્ર માનવજાત માટે યોગદાન આપ્યું કે સંપત્તિ અને તેના દ્વારા કરવામાં આવતા વિધિઓથી અમરત્વની આશા નથી.

મૈત્રેયીનો આ સરળ પ્રશ્ન એક પ્રાર્થના બની ગયો. રવીન્દ્રનાથે કહ્યું, "આવી સંપૂર્ણ પ્રાર્થના ક્યારેય ક્યાંય સંભળાઈ નથી." રવીન્દ્રનાથ મૈત્રેયીની પ્રાર્થના સાથે સંપૂર્ણ રીતે એકરૂપ લાગે છે. ત્રીજા મંત્રમાં, મૈત્રેયી અમરત્વનો માર્ગ પૂછે છે, અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સમજાવે છે કે એક અવિભાજ્ય સત્ય છે, જે પોતાને અનેક રૂપે વ્યક્ત કરે છે. તે સત્ય આત્મન છે. આત્મની સાથે સંપૂર્ણ એકરૂપતા, જે પોતાની અંદર અને બધામાં છે, તે અમરત્વનો માર્ગ છે.

2. સર્વનું અસ્તિત્વ આત્મન માટે છે (શ્લોક 5-6)

અમરત્વની શોધમાં, મૈત્રેયીએ સાંસારિક સંપત્તિ નકારી અને યાજ્ઞવલ્ક્યને અમરત્વનું સાધન પૂછ્યું. યાજ્ઞવલ્ક્યએ જવાબ આપ્યો, જેમાં જીવનની મહત્વની બાબતો—પતિ, પત્ની, બાળકો, સંપત્તિ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, લોકો, દેવો અને પ્રાણીઓ—નો ઉલ્લેખ કર્યો. આ બધું આપણને પોતાના માટે નહીં, પરંતુ આત્મન માટે પ્રિય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે આત્મનને જોવું, સાંભળવું, સમજવું અને ઊંડું ચિંતન કરવું જોઈએ. જ્યારે આત્મનને જોવામાં, સાંભળવામાં, સમજવામાં અને જાણવામાં



આવે, ત્યારે બધું જ સાચું જાણી શકાય છે. આત્મન સાથે સંબંધ વિના કશું જ સાચું જાણી શકાતું નથી. આત્મન એ એક નક્કર સત્ય છે, જ્યારે અન્ય કથિત સત્યો અમૂર્ત છે. સાતમા મંત્રમાં, યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે આત્મન આપણા બધા માટે સ્વાભાવિક રીતે પ્રિય છે, અને તેની હાજરીથી જ આપણી આસપાસની વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓ પ્રિય લાગે છે. પત્ની, પતિ, બાળકો વગેરે આત્મન માટે પ્રિય છે.

આ ભાગ દર્શાવે છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર એટલે આપણી અંદર અને બહારના આત્મનનું પ્રગટીકરણ અને દર્શન. આત્મન આપણા અસ્તિત્વનું કેન્દ્ર છે અને સંતાન, સંપત્તિ જેવા ફેનોમેનલ પ્રેમના વિષયો કરતાં ઉચ્ચ છે. ઈશ્વરનો પ્રેમ એટલે પ્રાણીઓને પ્રાણી તરીકે નહીં, પરંતુ આત્મન માટે પ્રેમ કરવો. મૈત્રેયીને આત્મનને જોવું, સાંભળવું, વિચારવું અને ચિંતન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું, જેથી સમગ્ર બ્રહ્માંડ જાણી શકાય.

૩. વિશ્વ-આત્મન (આત્મન) અથવા બ્રહ્મન (શ્લોક 10-12)

યાજ્ઞવલ્ક્ય મૈત્રેયીને કહે છે કે જ્યારે ભીના લાકડાથી અગ્નિ પ્રગટાવવામાં આવે, ત્યારે વિવિધ પ્રકારનો ધુમાડો અને સ્ફુરણો ઉભરે છે. તેમણે ધુમાડાની રચનાને ચાર વેદ, ઇતિહાસ, પૌરાણિક કથાઓ, કળાઓ, ઉપનિષદો, સૂત્રો, વિવરણો અને સમજૂતીઓ સાથે સરખાવી. ધુમાડો અને સ્ફુરણોનું ઉદાહરણ મહત્વનું છે. ફેનોમેનલ વિશ્વની તમામ અભિવ્યક્તિઓમાં બે વિરોધી તબક્કાઓ હોય છે. એક છે જડ પદાર્થની સ્વ-પ્રકાશિતતા, જેનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ સ્ફુરણ છે. તે જડ પદાર્થનો કણ છે, જેમાં પોતાનો પ્રકાશ નથી, પરંતુ તેમાં અગ્નિની થર્મલ ગ્લો હોય છે. જ્યાં સુધી અગ્નિ ચમકે છે, ત્યાં સુધી તે દેખાય છે; જ્યારે ગ્લો ખતમ થાય, ત્યારે તે ધૂળમાં ફેરવાય છે.



વિશ્વ-આત્મન (આત્મન) અથવા બ્રહ્મન એ એક, સરળ, શાશ્વત, અનંત, અગમ્ય સત્ય છે, જે દરેક રૂપ અને નામ ધારણ કરે છે, પોતે રૂપ કે નામ વિનાનું છે; બધા ફેરફારો અને ક્રિયાઓનું એકમાત્ર કારણ છે, પોતે અચલ અને અપરિવર્તનશીલ છે. વિશ્વ તેની અભિવ્યક્તિ, તેનું શરીર છે; વિશ્વ તેની ઇચ્છાથી ઉદ્ભવે છે અને તેમાં સમાઈ જાય છે, જેમ કે માળખાનું જાળું બનાવે છે અને પાછું ખેંચે છે. બધા અસીમ અસ્તિત્વો તેમાંથી ઉદ્ભવે છે અને તેમાં પાછા ફરે છે. પરમ સત્યને અવકાશી અને કાલિક શબ્દોમાં વર્ણવી શકાતું નથી. માનવ શરીર, જે "મૃત્યુને સમર્પિત" હોવા છતાં, અમર, અશરીરી આત્મનનું આધાર છે, જે ખોરાકમાં મૂળ ધરાવે છે, જે પાણી અને ઉષ્મા દ્વારા અસ્તિત્વમાં મૂળ ધરાવે છે. મૃત્યુ પછી આત્મન "સર્વોચ્ચ દિવ્યતા" સાથે જોડાય છે, જે અસ્તિત્વ છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ ખલેલ પામેલા પાણીમાં વિકૃત અને બહુવિધ દેખાય છે, તેમ વ્યક્તિગત આત્મન સત્યની સાચી પ્રકૃતિ અંગે ભ્રમિત થાય છે અને માત્ર વિવિધતા જુએ છે, મારું અને તારું, મારું અને તેનું વચ્ચે ભેદ કરે છે.

નિષ્કર્ષ

આ પેપરમાં આપણે ઉપનિષદની એક મહિલા, મૈત્રેયીના ફિલસૂફીય યોગદાનની ટૂંકી ચર્ચા કરી છે. તેમણે તેમના પ્રશ્નો દ્વારા ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં ઘણું યોગદાન આપ્યું છે. ઉપરોક્ત ચર્ચાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપનિષદ કાળની સ્ત્રીઓને તુલનાત્મક સ્વ-નિર્ણયનો અધિકાર હતો. સ્ત્રીને અનિરંજનીય બાળક નહોતી ગણવામાં આવતી. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ લાંબા આયુષ્ય અને વિજ્ઞાન પુત્રી મેળવવા માટે એક વિધિનું વર્ણન કરે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી વચ્ચેની વાતચીત દર્શાવે છે કે સ્ત્રીઓને સન્માન અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે પોતાનો માર્ગ શોધવાની અને પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા હતી. આ પેપર બતાવે છે કે ઉપનિષદ કાળમાં સ્ત્રીઓને તેમના વિચારો વ્યક્ત



કરવાનો અને આધ્યાત્મિક જીવન માટે ઇચ્છા અનુસાર પસંદગી કરવાનો અધિકાર હતો. જ્ઞાને તેમને આવા મુદ્દાઓમાં પોતાનું સ્થાન જાળવવાની શક્તિ આપી હતી. કેટલાક વિદ્વાનો દાવો કરે છે કે વૈદિક સ્ત્રીઓને મોટાભાગે ઘરની નોકરાણી તરીકે ગણવામાં આવતી હતી. પરંતુ આપણે જોયું કે સ્ત્રીઓ માત્ર ઘરની નોકરાણીઓ નહોતી, પરંતુ વિદ્વાન ફિલસૂફો પણ હતી, જેમણે માનવજાતની ધાર્મિક શોધમાં યોગદાન આપ્યું હતું.

સંદર્ભો:

- Chitrita Devi, *Upanishads For All* (New Delhi: S. Chand and Co (pvt.) Ltd., 1973), 329.
- Brh.Up.I.4.1-3*.cf. Shubhra Sharma, *Life In The Upanishads* (New Delhi: Abhinav Publications, 1985), 103.
- Chānd.Up.I*, 1.5-6.
- Chānd.Up.V.2.7-8*.
- Shubhra Sharma, *Life In The Upanishads* (New Delhi: Abhinav Publications, 1985), 105.
- Jogeswar Sarmah, *Philosophy of Education in the Upanisads* (New Delhi: Oriental Publishers & Distributors, 1978), 113-114.
- R. D. Ranade, *A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy* (Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan, 1968), 42-43.
- Brh. Up. II*, 4.1-3.
- Jogeswar Sarmah, *Philosophy of Education in the Upanisads* (New Delhi: Oriental Publishers & Distributors, 1978), 117.
- Sushil Kumar De, “Great Women in Vedic Literature” In *Great Women of India*, ed. Swami Madhavananda and R.C. Majumdar, Second Ed. (Mayavati: Advaita Ashrama), 1982, 138.
- Jogeswar Sarmah, *Philosophy of Education in the Upanisads* (New Delhi: Oriental Publishers & Distributors, 1978), 117.
- Brh. Up. II*, 4.1-14.



Sita Anantha Ramano, *Women in India A Social and Cultural History Volume 1* (Oxford: Library of Congress Cataloging in Publication Data, 2009), 38.

Nitya Chaitanya Yati, *The Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* vol 1. (New Delhi: D. K. Print World Private Ltd., 1993), 471.

Sauri P. Bhattacharya, “Upanishadic Mantras as Key to Understanding Rabindranath”, in *Bulletin of The Ramakrishna Mission Institute of Culture, November 2010, Vol. 11, 2010.*, p. 515-516.

M. P. Pandit, *The Upanishads Gateways of Knowledge* (Madras: Ganesh Co. Private Ltd., 1968), 235.

Ātman means *Paramātmān* which is the same as *Parabrahman*.

Swami Ranganathananda, *The Message of the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* (Kolkata: Advaita Ashrama, 2005), 244.

Brh. Up.II, 4.5.

Brh. Up.II, 4.5.

Abhedananda, *The Upanishadic Doctrine of The Self* (New Delhi: Oriental Publishers and Distributors, 1978), 77.

R. D. Ranade, *A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy* (Bombay: Bharatitya Vidya Bhavan, 1968), 221.

R. Gordon, *The Religious Mysticism of the Upanishads* (London: Theosophical Publishing House Ltd., 1924), 78.

Nitya Chaitanya Yati, *The Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad* Vol 1. op.cit, 490.

Mariasusai Dhavamony, *Classical Hinduism* (Roma: Gregorian University Press, 1982), 124.

S. Akatoli Chisi, “Status of Women in Selected Texts” In *Journal of Contextual Theology* (Sathri Journal, Vol.3., No.2 December 2009), 59